

СХІДНА КАЗКА, ЖІНОЧА ТЕМА ТА ЗАХІДНІ СТЕРЕОТИПИ У ТВОРЧОСТІ ЕДГАРА АЛАНА ПО

У статті розглянуто особливості північноамериканської орієнталістики від середини XVIII до середини XIX ст. На прикладі літературних джерел, газетних публікацій та дослідницьких праць вивчаються шляхи формування ідеології США у процесі Американської революції 1776 р., амбівалентне ставлення нової нації до моральних цінностей інакших етнічних та релігійних спільнот крізь призму західних стереотипів на живому матеріалі "східних" казок Е. А. По у співвіднесенні з критичним ставленням письменника до реалій американської дійсності.

Ключові слова: східна казка Е.А. По, північноамериканська орієнталістика.

Nigiar Iskandarova. Oriental tale, gender problems, and Western stereotypes in Edgar Allan Poe's works

The paper outlines the peculiarities of American orientalism from the mid 18th to the mid 19th century. Introducing various literary sources, newspaper materials and research papers, the author studies the formation of the US ideology in the years following the American Revolution of 1776 as well as of the new nation's ambivalent attitude towards the moral values of "other" ethnic groups and religious communities, the latter being generally perceived through the prism of Western stereotypes. The literary reaction on the above-mentioned processes is illustrated with the help of E. A. Poe's oriental tales which carry on with the writer's invectives against the American way of life.

Key words: oriental tale, E. A. Poe, American orientalism.

Схід як інакший культурний простір від середини XIX ст. став об'єктом наукових і культурологічних досліджень на Заході. Але не тільки. Саме концепт Сходу в його культурологічному ключі був засадничим джерелом відомостей про країни Сходу. У творах західних письменників Схід не лише постає синонімом екзотичного в уявленні автора, а перетворюється на символ, що використовується задля політичних цілей. Інформація, уміщена в текстах різного стилю і призначення, яка начебто знайомила зі Сходом, виявляла упереджене й іронічне ставлення до його культурних і національних цінностей, що ставало очевидним у діалозі з філософією Сходу та його ментальними настановами.

Одним із показників популярності східної тематики для західного способу думання слугує звернення до неї північноамериканських авторів. У цей період навіть політичні та державні діячі США вдавалися до стилю східної казки. Наприклад, сюжет "Арабської казки" Бенджаміна Франкліна будується на діалозі між чарівником Альбумазаром та привидам Белубелем. Федераліст Бенджамін Сілліман, атакуючи республіканців, також використовував східний стиль. Його "Листи індійського філософа Шах'гулі, що мешкає у Філадельфії, до його друга з Делі Аль-Гасана" побачили світ у жовтні 1801 р. у журналі "New-York Commercial Advertiser" за редакції Ноа Вебстера [6, 24].

Літературний стиль Сходу для сатиричного змалювання північноамериканської дійсності застосовували не лише політики. Вашингтон Ірвінг ще замолоду на сторінках власного журналу "Сальмагунді" створив образ "алжирського бранця" Мустафи Раб-а-Келіхана для дошкульної критики суспільних і родинних стосунків, занепаду моральних цінностей, економічного хаосу, військового та цивільного будівництва в молодій американській республіці [3, 77]. Погляд Мустафи був настільки чужим для американського читача, що один із нью-йоркських журналів назвав його висловлювання "неймовірною нісенітницею" [21, 43].

Видатною подією в поширенні східної літератури у США стало видання збірника "Арабських ночей", надрукованих братами Г. і П. Райс у Філадельфії 1794 р. За наступні десять років було продано наклад у 40 000 примірників.

Через двадцять років книжка Томаса Мура “Лала Рух” (“Lalla Rookh”, 1817) на довгий час стала бестселером [див.: 8].

Північноамериканський дослідник Марк Камрат пише: “Лише в самій пресі США східні казки займають величезний текстологічний та ідеологічний простір: поряд із творами, які описують мандрівки в екзотичні країни, історичні й етнографічні факти від середини XVIII ст. до середини XIX ст., у найрізноманітніших періодичних виданнях США було надруковано близько 300 казок на східну тему” [11, 3].

Романтична казка була найрозповсюдженішою літературною формою в Північній Америці від кінця XVIII ст. Вона з’являлася й у прозовому, і в поетичному варіанті, нею цікавилися й досвідчені письменники, і творча молодь. “Популярності романтичної казки в Америці сприяли насамперед так звані “варварські війни” зі східними країнами Середземномор’я наприкінці XVIII ст., твори Байрона й Томаса Мура на східну тему, а зацікавлення читачів романтичним читвом надав східній казці ранг “найпопулярнішого жанру доби до Громадянської війни в Америці” [13, 74].

Попри те, що американські читачі XIX ст. іменували східну літературу “помпезною”, “екзотичною” або “беззмістовною розвагою низького ґатунку”, увага до неї читачів і дослідників була сталою та високою. Особливо інтенсивним стало зацікавлення Близьким Сходом, позначеним розмаїттям культур і рас.

Засадничим тропом у присвячених Близькому Сходові творах був “кордон”. Близький Схід як Свята Земля, територія, де перехрещувалися витоки християнства та ісламу, де проходили кордони між “просвіченими” і “варварськими” народами, завжди перебував у центрі уваги письменників, учених й американського суспільства загалом. Ці теми, центральні для творів Генрі Брента, Матурина Балу, Джона де Фореста, Марії Сюзани Кумінс, Гаріета Спифорда та Германа Мелвіла, з’являються також у казках Едгара Алана По. У наведеному переліку саме творам По, а також Спифорда та Мелвіла, притаманне критичне ставлення до Близького Сходу.

Близький Схід настільки зачарував По, що він не раз звертався до цієї теми. Та й загалом його літературна творчість розпочалася із присвячених Сходові поем. “Тамерлан” (“Tamerlane”) та “Аль-Аараф” (“Al-Aaraf”), які з’явилися в 1827–1829 рр., коли юному генієві виповнилося лише 18 років. Згодом, займаючись професійною журналістикою у друкованих нью-йоркських, філадельфійських і ричмондських виданнях, По оприлюднював свої твори в журналах “Saturday Evening Post”, “Godey’s Book”, “Gentelman’s Magazine”, “Graham’s Magazine”. Уже 1832 р. на шпальтах “Philadelphia Saturday Courier” надруковано “Повість про Єрусалим” (“A Tale of Jerusalem”) – пародію на східну новелу англійця Горация Сміта (1779–1849) “Зіла, Оповідь про Святе Місто” (“Zillah, A Tale of the Holy City”, 1928). 1833 р. По написав шість новел під загальною назвою “Оповідки клубу “Фоліо” (“Tales of the Folio Club”), дві з них, “Епіманес” (“Epimanes”) та “Сіопа” (“Siope”), присвячено східній темі. Ці новели зі зміненими назвами було надруковано й пізніше: “Epimanes” стала зватися “Чотири звірі в одному: Людиноверблеопард” (“Four Bests in One: The Homocamelopard”), з’явившись в березні 1836 р. в “Southern Literary Messenger”, редактором якого був тоді По; новелу “Siope”, що отримала назву “Тиша – Байка” (“Silence – A Fable”), було надруковано 1838 р. у журналі “Baltimore Book” [13, 103–104]. Згодом у різних американських друкованих виданнях побачили світ “Оповідка про Шпилясті гори” (“A Tale of Ragged Mountains”, 1844), “1002-га казка Шехерезади” (“1002 Tale of Scheherezade”, 1845), “Кілька слів з матусею” (“Some Words with a Mammy”, 1845) [21].

Казка “1002-ої ночі”, або трагедія Шехерезади

Монументальний витвір Сходу, казки “1001 ночі”, дослідниця Б'ят називає “найвеличнішою оповіддю у світовій літературі”. Вона зазначає: “Оповідання – невилучний складник людської природи подібно до дихання та кровообігу. У сучасній літературі цього стилю намагаються уникати, пов'язуючи оповідання з вульгарністю мислення. Однак оповідання нагадує біологічний годинник. Як зауважував Паскаль, життя скидається на в'язницю: щодня звідти виводять людей на страту. Наше життя, як і життя Шехерезади, що приречена на смерть, схоже на казку з початком і кінцем” [17].

Загалом оповідь у казках “1001 ночі” дає людині сподівання, що за всяким кінцем іде новий початок. Сила ж оповіді в тому, що оповідач не лише не зникає з пам'яті, а перетворюється на головного персонажа, як Шехерезада з “1001 ночі”. Щастя для цієї жінки полягає не в тому, що вона одружується з володарем країни, – вона щаслива тим, що, розповідаючи казку за казкою, рятує життя 1001 вродливиці, скасувавши податок на красу й народивши цареві трьох синів.

Зміст казок “1001 ночі” відомий. Не спромігшись приборкати гнів через зраду дружини, цар Шахрисяр уже не вірить у порядність жінок і карає на горло кожну обраницю – найвродливішу дівчину країни – наступного ж ранку після першої проведеної з нею ночі. Руйнівний “податок на красу” жахає всіх мешканців держави. У цій ситуації мудра та рішуча дочка візиря Шехерезада вирішує врятувати дівчат і змінити ставлення володаря до жіночої статі. Від першої ж ночі цариця буцімто на прохання своєї молодшої сестри починає плести ланцюжок казок, уриваючи оповідь на світанку. Заворожений цар, сподіваючись довідатися закінчення неймовірної історії, відкладає страту на наступний день, тож Шехерезада отримує право на життя. Запасу оповідок вистачає більш як на три роки. За цей час цар має не одну нагоду пересвідчитися в розумі та вірності дружини, яка до того ж устигає стати матір'ю трьох його синів – спадкоємців престолу. Він давно вже вирішив не карати Шехерезаду за чужі зради, але не каже їй про це, бо не бажає переривати чарівне казкове плетиво. Тож попри те, що чимала частина казок створювалася задля демонстрації фальшивості жіночої природи, “1001 ніч” як цілість прислужилася появи у світовій літературі образу вірної, мудрої та відважної жінки з багатою творчою уявою.

Східні казки, що широко розповсюдились в Європі під титулом “Арабські ночі”, не тільки привернули увагу читачів, а й зачарували багатьох письменників. Серед них був і По, який створює продовження цієї історії в західному стилі. Епіграфом до “1002-ої казки Шехерезади” письменник ставить старовинне прислів'я “Правда дивніша за будь-яку вигадку”. Змінюються зміст і фінал східного казкового плетива. Шехерезада здійснює фатальну помилку, вирішивши розповісти чоловікові не вигадані історії, а правду про досягнення західної науки й техніки (автор використовує точні географічні та фізичні дані, хімічні приписи, відомості про будову людини, тварин і рослин, факти з історії релігії тощо). І саме ці правдиві факти здаються східному володареві геть неймовірними, а дружина – облудницею, тому він і наказує її стратити [див.: 16].

Отже, у цьому випадку завершення історії Шехерезади трагічне. Смерть вродливої, таємничої та мудрої жінки – одна з найулюбленіших тем письменника, це засвідчують і його слова в есе “Філософія композиції” [17, 1461]. Саме тому він і приготував для своєї героїні смертне ложе. За примхою автора, Шехерезада вже настільки впевнилася у власному статусі й остаточній перемозі, що на 1002-гу ніч оповідає цареві, якого колись глибоко

зранила жіноча облуда, про “дружин могутніх чарівників”, – вони за намовою лихих джинів дурили своїх чоловіків. Шахрияр, також утративши віру в чистоту та щирість усіх жінок, сподівався лише нових облуд. Тому неймовірна розповідь цариці про дива XIX ст. і призвела її до страти. Не дивно, що Б'ят автора “1002-ої казки Шехерезади” називає “войовничим янкі при перському дворі” [18].

Східна казка, жіноча тема й західні стереотипи в молодій американській республіці

Тему смерті вродливої, таємничої та мудрої жінки в По чимало науковців пов'язують з утратою його коханих жінок і болючим слідом, який вони залишили у психіці письменника. Такий погляд притаманний тим дослідникам, які розглядають цей мотив у колі містичного та невірогідного у творчості По [див.: 2; 20; 7]. Проте однобічне трактування цього аспекту не виявляє всіх глибин його духовного світу. Щоб з'ясувати істину, слід удатися до аналізу історичних змін, які відбулися після американської революції 1776 р. Ці зміни торкнулися ставлення до моральних цінностей, формування в суспільстві й у кожного індивіда почуття гідності, високої моралі та чеснот, розвитку культури, науки й освіти, зміцнення ролі жінки в родині та громаді [див.: 14; 4].

Унаслідок злиття в північноамериканській ідеології та літературі понять політичної й сексуальної доброчесності узвичаювалися вислови “доброчесна держава”, “доброчесна жінка”, “доброчесний/гідний чоловік”. Приміром, дослідниця Рут Блок зазначає: “На відміну від уявлень про чоловіка, наявні тоді уявлення про жінку асоціювалися радше з її фізичною природою. Ці уявлення поступово заступив образ жінки, яка прагне моральної освіти, і вже без жодного бажання сексуальної автономії чи залежності” [15; 52, 37, 46, 53]. Поява нового образу жінки передбачала нові можливості в отриманні жінками освіти, збільшення кількості прибічників жіночої рівності в родині та суспільстві, а це сприяло поступові молодій нації [див.: 1; 5].

Усе зазначене відбилося в літературі. Сучасні літературознавці розглядають такі твори як “політичні тексти”, де можна побачити засади державності молодій країні, її контроль над расовими та гендерними відмінностями, визначають індивідуальну та національну належність громадян. У цих текстах факти насильства, примусу, зради, вбивства та самовбивства й загалом будь-яка загроза фізичному тілу сприймається як політична небезпека для держави. Дослідниця Ширлі Семуельс [Shirley Samuels] пише, що в “ранній американській літературі політичні та родинні теми сплітаються настільки міцно, що будь-яка загроза політичним чи національним інтересам дорівнює загрозі фізичному тілу жінки” [див.: 10; 9; 23, 46–47].

“Казка 1002-ої ночі” – теж такий політичний текст: дотримуючись західних стереотипів, По навмисно протиставляє “гідного й мужнього американця” й “боязкого й ревнивого східного чоловіка”, а також “доброчесну й шляхетну американку” та “фальшиву азіатку з гарему” [див.: 19]. Водночас письменник уважає розумну, відважну та підприємливу Шехерезаду жінкою нового часу. Тож цей образ східної літератури не випадково зацікавив американських письменників, оскільки в Америці лише після революції почалося формування такого жіночого типу. Однак і в гендерному питанні Схід, як узвичаїлося, мав поступитися Заходові, тому в казці По деспотичний східний володар страчує власну дружину. Таким чином, у романтичній казці По східна жінка зазнає насильства, а Схід як такий – моральної деградації та приниження. Демонструючи тиранію чоловіка Сходу щодо своєї дружини, автор прирівнює такі стосунки до тиранічного ставлення держави до власних громадян,

насильства стосовно підвалин держави й моральних цінностей, підносячи жінку до рангу державного організму, який підважують суперечності суспільного ладу.

У північноамериканській літературі XIX ст. образи жорстоких східних людей, що перетворилися на символи інакшої, чужої культури, мали слугувати єдиній меті – процесові самовизначення молодого нації. Використовуючи метод протиставлення для зміцнення власної переваги, громадяни США звинувачували носіїв іншої культури в жорстокості, аморальності, відсутності честі та гідності.

Схід як “другий бік” протиставлення Америка обрала тому, що мала спільне культурне коріння із Заходом. Схід був не географічною реальністю, а культурним простором з іншою системою цінностей, і, даючи цій системі нищівну оцінку, молода американська нація вивищувалася у власних очах.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Barnes E.* States of Sympathy: Seduction and Democracy in the American Novel. – New York: Columbia University Press, 1997.
2. *Benton R. P.* “Friends and Enemies: Women in the Life of Edgar Allan Poe”. Myths and Reality: The Mysterious Mr. Poe, ed. Benjamin Franklin Fisher IV. – Baltimore: The Edgar Allan Poe Society, 1987.
3. *Bloch R.* The Gendered Meanings of Virtue in Revolutionary America // *Signs*. – 13, 1987.
4. *Boorstin J.D.* The Americans: The National Experience. “Vintage Books”, Random House. – New York, 1967. – 517 p.
5. *Brown Cb. B.* Ormond; or The Secret Witness. – New York: Printed by G. Forman, 1799.
6. *Byatt A.S.* Narrate or Die. “Oriental Studies” // *Internet journal*. – April 18, 1999.
7. *Grantz D.* The Stricken Eagle: Women In Poe // <http://www.poedecoder.com/essays/eagle/>
8. *Isani Mukhtar Ali.* “Oriental Tale in America through 1865: A Study in American Fiction” PhD diss. – Princeton, 1962. – 193 p.
9. *Dr. Langborne.* The Accomplished Female Character // *Massachusetts Magazine*. – April, 1792.
10. *Lavater J. C.* Essays on Physiognomy // *Massachusetts Magazine*. – January, 1794.
11. *Malini J. Sch.* U.S. Orientalisms: Race, Nation, Gender in Literature, 1790-1890. – The University of Michigan Press, 1998. – 248 p.
12. *Mark L.* An “inconceivable pleasure” and the “Philadelphia Minerva: Erotic Liberalism, Oriental Tales and the Female Subject In Periodicals of the Early Republic” // *American Periodicals: Journal of History, Criticism, and Bibliography* 14.1 (2004), 3-34.
13. *Moore T.* Lalla Rookh. Houghton, Mifflin and Coompany. – Cambridge: The Riverside Press, 1866. – 332 p.
14. *Norton B.M., Katzman M.D., Blight W.D.* A People and a Nation. ‘Houghton Mifflin Co’. – Boston, New York. – 2001. – 977 p.
15. *Obediat Marvan M.* American Literature and Orientalism. – Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1998. – 147 p.
16. По Э. “1002 сказка Шехерезады” // <http://bestlibrary.org.ru>
17. *Poe E.* Philosophy of Composition, 1846. in: The Norton Anthology of American Literature, 3 ed., vol. I. W.W. Norton & Comp., New York – London.
18. *Poe E.* The Works of the late E.A. Poe: with notices of his life and genius. N.P. Willis, J.R. Lowell and R.W. Griswold in two volumes. Vol. 1, Tales. – New York: J.S. Redfield, Clinton Hall, 1850, 475 p.; A Tale of the Ragged Mountains”, вперше опубл. Godey’s” April, 1844; 1002 Tale of Sheherazade, уперше опубл.: “Godey’s”, February, 1845; “Some Words with a Mummy”, уперше опубл.: “American Whig Review”, April, 1845.
19. *Samuels S.* Romances of the Republic: Women, the Family and Violence in the Literature of the Early American Nation. – New York: Oxford University Press, 1996.
20. *Silverman K.* Edgar Allan Poe: Mournful and Never-ending Remembrance. – New York: Harper Collins Publishers, Inc., 1992.
21. *The Norton Anthology of American Literature*, 3 ed., vol. I. W.W. Norton & Comp. – New York – London, 1983. – 2250 p.
22. *Washington I.* History, Tales and Sketches. Letters of Jonathan Oldstyle, Gent., The Library of America. – New York, 1978. – 357 p.
23. *William A.* On the Happy Influence arising from Female society // *Massachusetts Magazine*. – July, 1795.

Отримано 24.12.2009 р.

Азербайджан, Сумгаїт